

УДК 94(477) : 327.2 «1710/1720»

Ганна Філіпова

КУЛЬТ ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО НА ТЕРЕНАХ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ МАРКЕР РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ у 1710–1720-х рр.

DOI: 10.5281/zenodo.7012406

© Г. Філіпова, 2022. CC BY 4.0

Метою статті є аналіз відображення процесу російської експансії стосовно Гетьманської України протягом 1710–1720-х рр. крізь призму становлення культу святого князя Олександра Невського (Олександра Ярославича). Наукова новизна полягає в тому, що дослідження окреслених подій є актуальною потребою для сучасної української історичної науки, адже подібність (в тому числі й генетична) деяких процесів, що мали місце на початку XVIII ст., до тих, що відбуваються зараз, відкриває шляхи до більш ефективного спротиву російській інформаційній експансії. Розуміння витоків імперської пропаганди, основні положення якої сформувалися в часи правління Петра I, дає змогу більш вдумливо поглянути на українсько-російське протистояння не лише у військовій та економічній, а й в ідеологічній сфері. Основним результатом дослідження є встановлення взаємозв'язку між витоками офіційного вшанування Олександра Невського та агресивним зовнішньополітичним курсом Московського царства на шляху його перетворення на Російську імперію протягом першого двадцятиліття XVIII ст., а також відображення цього процесу в реаліях Гетьманщини. Тож у статті проведено аналітичний розгляд основних аспектів реалізації культу Олександра Невського в культурному, релігійному, політичному житті Росії часів правління Петра I та становлення імперського самодержавства. Виводиться пряма залежність між поширенням вшанування зазначеного святого та виникненням відповідних храмових поصات на Стародубщині з адміністративною та господарською діяльністю на землях північної Гетьманщини князя О. Меншикова, чім святим покровителем був Олександр Невський.

Ключові слова: Гетьманщина, Московське царство, Російська імперія, Олександр Невський, О. Меншиков, Петро I, Стародубський полк, Почеп, Олександрополь.

Цю статтю було написано за три роки до повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, коли авторка з занепокоєнням спостерігала зростання напруги та розвиток антиукраїнської риторики в площині російської пропаганди. Очевидним було те, наскільки необхідною є поступова ревізія та деконструкція низки небезпечних російських нарацій, що протягом кількох століть розглядають Україну в шовіністично-колоніальному світлі та закладають «вибухівку вповільненої дії» власне до українського інформаційного поля. Але те, що відбулося страшного ранку 24 лютого 2022 р. й триває дотепер, актуалізувало тему дослідження настільки, наскільки не очікувала й сама авторка.

Пропонована публікація, поряд з кількома іншими, що є виданими чи готуються до видання в Україні та Швеції, тепер є складовою майбутнього українсько-шведського проєкту, присвяченого, з-поміж іншого, деконструкції наративів російсько-імперської пропаганди часів Великої Північної війни (1700–1721 рр.).

* * *

Початок XVIII ст. в історії Московщини відзначився величезними зрушеннями в усіх сферах життя, зумовленими реформаційною діяльністю царя Петра I. Розглядаючи цей час та події, якими його було сповнено, з неупереджених позицій, легко дійти висновку, що ці зрушення були форсованими, часто – формувалися штучно, шляхом доволі бездум-

ного калкювання західноєвропейських зразків без їх органічної адаптації до локальних умов, насаджувалися гвалтовно й вартували значної кількості ресурсів¹. Такі різкі соціо-економічні зміни не могли не залишити свій відбиток у великій кількості аспектів суспільного життя. У цьому дослідженні йтиметься про аспект релігійний, а точніше – про відображення в практиці пошанування святих експансивної політики на стадії виникнення Російської імперії стосовно Гетьманщини, а особливо – Стародубського полку.

Прикметно, що на теренах Стародубщини після 1709 р., тобто після Полтавської битви, за участь у якій Петро I роздав багатьом російським землевласникам українські вотчини, у тому числі й ті, що колись належали до володінь Івана Мазепи², розпочалися активні розмежування. Переважно вони мали на меті незаконне приєднання до наділів князя Олександра Меншикова нових і нових територій³. Зрештою, у Стародубському полку було засновано Олександрополь – місто, що виникло з ініціативи Меншикова на околицях старого Почепу та почало стрімко розвиватися протягом першої половини 1720-х рр. Відштовхуючись від цієї події, можна наочно побачити, яким чином декларувався в Україні культ, що не був притаманним для тутешніх посвят, проте увібрив у себе численні імперські ідеологеми, вироблені протягом зазначеного періоду російською пропагандою.

1. «Plus ultra»

Церкви з присвятою Олександрю Невському досить рано з'явилися на території міста Почепу, що дісталось Меншикову як вотчина в 1709 р. Таку швидку появу патронального храму власника міста можна пояснити й особистими рисами та зацікавленнями князя. За свідченнями сучасників, він виказував майже фанатичну заповзятість до провадження будівництва, щоб уславити своє ім'я та продемонструвати багатство і вплив. О. Горбенко, ознайомившись із матеріалами домової канцелярії князя, зазначила, що попри свою неписьменність⁴ Меншиков надзвичайно грамотно та оперативно керував як зведенням власних проєктів, так і будівництвом Петербурга, будучи його губернатором⁵. Звертала увагу на цю характеристику й Н. Калязіна⁶. У 1721 р. голштейн-готторпський резидент Берхгольц вказав на це, оглянувши церкву архангела Гавриїла: «...я ездил с придворным проповедником в церковь, которая уже давно построена князем Меншиковым, но внутри еще не окончена и, может быть, никогда не будет окончена, потому что он начинает столько построек, что нет никакой возможности привести все в исполнение как следует»⁷. Коли на одній із асамблей граф Ферзен пожартував, «что для него легче выстроить дом, чем ему достать себе медвежью шубу, потому что уже недели за три или более начал хлопотать о молодом медвежьем мехе и все-таки не покончил еще дела, между тем как княжеский дом, который тогда и вполнину не был готов, теперь уж совершенно окончен. Тот от души смеялся, и отвечал, что это зависело от числа рабочих, хорошего запаса материалов и прилежного понуканья, в котором с его стороны недостатка не было»⁸.

До того, як разом із такими багатозначними розмовами почалася розбудова Олександрополя, у Почепі вже був палац князя Меншикова та домової церква Олександра Невського. Будинок, де жив Меншиков у Почепі, згадано у поденних записках: «По кушанье изволил отъехать в рощу, где мало мешкав, паки прибыв в дом свой, вечернее кушанье

¹ Див. низку науково-популярних публікацій авторки про різні аспекти цього процесу: Філіпова Г. Феномен «сильної руки» або гра в царя. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/fenomen-silnoyi-ruki-abo-gra-v-tsaria>; Ї ж. Російське імперство як прояв карго-культу. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/gosiiske-imperstvo-iak-proiav-kargo-kultu>.

² Філіпова Г.В. Відображення взаємин гетьмана Івана Мазепи з російським нобілітетом у концепції музею Івана Мазепи. *Іван Мазепа та його епоха*. Зб. наук. пр. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Міжнародна громадська організація «Родина Мазеп», 2019. С. 133–148.

³ Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Київ: Тип-фія К.Н. Милевского, 1888. Т. I. Полк Стародубский. С. 275–293; Філіпова Г.В. Історико-пам'яткознавчий вимір об'єктів культурної спадщини Центральної та Північної Гетьманщини: наслідки діяльності російських урядовців (1690–1765 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 26.00.05. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2018. С. 271–307.

⁴ Дисертація, на яку ми посилаємося, була закінчена у 1975 р., коли в науковій біографістиці дійсно домінувало таке твердження, виведене з повідомлень переважно іноземних спостерігачів.

⁵ Горбенко Е.В. Творчество архитектора И.Г. Шеделя. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.07 – изобразительное искусство. Академия художеств СССР, Ордена трудового красного знамени институт скульптуры и архитектуры им. И. Репина. Ленинград, 1975. С. 208.

⁶ Калязіна Н.В., Калязін Е.А. Князь Александр Меншиков – строитель России. Санкт-Петербург: Лики России, 2005. Ч. 1. Александр Меншиков. С. 104.

⁷ Берхгольц Ф.В., фон. Дневник камер-юнкера Берхгольца, веденный им в России в царствование Петра Велико-го, с 1721 по 1725 год. *Восточная литература*. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Berhgzol/pred.phtml?id=139>.

⁸ Там же.

кушав, в 9-м часу пополудни лег опочивать»⁹. Майже кожного дня під час свого перебування в Почепі 1720 р. князь ходив слухати літургії до міського Олександро-Невського храму. Про останню обставину можна судити з такого зауваження автора «Юрналу»: щоб достатись до церкви, Меншиков не переправлявся через Судость¹⁰.

У розписі Почепа від 1715 р. також згадується якась церква святого Олександра Невського, яка вже певний час зводилася. Верхню частину храму було висвячено як Воскресенську, під нею була трапезна частина. Сама церква називалася «теплою». Попівство тут посів Григорій Шеленговський, чий двір був на території почепського замку. Це наводить на думку, що попа сюди могли перевести з якоїсь іншої парафії (відповідно – Микільської, Преображенської чи Успенської) або ж перша Олександро-Невська церква в Почепі знаходилася у Верхньому місті¹¹. Також у списку вказувалося місце розташування згаданого храму – «против двора его высококняжеской светлости». Отже, десь неподалік мали стояти перші меншиківські «палати». На момент складання опису теплу церкву вже освятили на честь святого покровителя тодішнього власника міста¹². Ще одним джерелом, здатним висвітлити проблему датування цієї церковної споруди, може бути судова справа колишнього конотопського сотника й бунчукового товариша Стародубського полку Андрія Лизогуба¹³. У 1710 р. генерал-майором та колишнім ізюмським полковником Федором Шидловським, котрий тоді служив Меншикову як клієнт, було розорено лизогубівські вотчини на Почепщині. Двори на території хутора Лизогубівки під керівництвом піддячого Юрія Симонова перевезли до Почепа. Лизогуб скаржився у 1724 р.: «З которых моих хором построена почепская канцелярия Его Княжой Светлости а из пекарни построено близ церкви Александра Невского сколу»¹⁴. Тож, школа з'явилася навпроти Олександро-Невської церкви приблизно у 1710–1711 рр.

Оскільки в розписі Почепа 1710 р. цей храм та витрати на його будівництво ще не згадано, а у справі А. Лизогуба говориться, що школу навпроти церкви облаштували у 1710–1711 рр., можна приблизно датувати початок будівництва Олександро-Невської церкви проміжком між 1710 та 1713 рр., як і певні споруди на території садиби Меншикова в самому Почепі¹⁵. Отже, цей храм виник майже одночасно з усть-іжорським, і обидва вони були одними з перших Олександро-Невських церков, фундованих Меншиковим.

Тож до заснування Олександрополя в Почепі вже був княжий палац та облаштована біля нього церква святого Олександра Невського. Та після 1720 р. було збудовано нові палати та іншу церкву – на відміну від попередніх, цього разу вони були мурованими («Юрнал» згадує, що нова церква була ««з двумя предель»»¹⁶. На честь кого було висвячено приділи, невідомо.

Інкили серед авторів креслень Олександро-Невського храму Олександрополя слідом за І. Грабарем називають Івана Зарудного, котрий до 1720-х рр. уже встиг зреалізувати низку проєктів для палаців та резиденцій князя Меншикова. Такої думки дотримується й О. Мозгова, датуючи початок будівництва палацу та церкви 1718 р.¹⁷ Зі значною вірогідністю саме Зарудний був архітектором московських проєктів князя, таких як поновлена церква архангела Гавриїла на М'ясниках¹⁸. Але відомо, що від 1700-х рр. Меншиков, оперуючи достатнім авторитетом та капіталом, залучав до своїх масштабних будівництв багатьох архітекторів. Серед них – Доменіко Трезіні, Андреас Шлютер, Іоганн Готфрід Шедель, Джованні Фонтана, Іоганн Фрідріх Браунштейн та ін. Ступінь участі кожного в проєктуванні та оформленні тієї чи іншої будівлі часто залишається дискусійним питанням.

⁹ Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова 1716–1720, 1726–1727 гг. / Публ. С.Р. Долговой и Т.А. Лаптевой. Москва: Рос. фонд культуры; Студия «ГРИТЭ»; Рос. Архив, 2000. С. 372.

¹⁰ Там же. С. 372–374.

¹¹ Філіпова Г.В. Почепські церкви у часи належності міста до вотчин князя О.Д. Меншикова. *Церква–наука–суспільство: питання взаємодії. Мат. XIV конф* (29 травня – 3 червня 2017 р.). Київ, 2017. С. 59–61.

¹² Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды Черниговской губернии. Чернигов: Черниговская земская тип-фия, 1874. Т. 7. С. 179.

¹³ Філіпова Г.В. Земельні стосунки стародубської старшини з князем О.Д. Меншиковим на прикладі володіння А.Ю. Лизогуба. *Проблеми історії та культури пограниччя: гуманітарне знання і виклики времени. Мат. Міжнародної наук. конф., посвященної 200-летию Е.И. Храповицкого* (Верхнедвинск, 30 мая, 16 июня 2017 г.). Минск: Белнаучкнига, 2017. С. 171–176.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8198. Арк. 46.

¹⁵ Філіпова Г.В. Земельні стосунки стародубської старшини з князем О.Д. Меншиковим на прикладі володіння А.Ю. Лизогуба... С. 171–176.

¹⁶ Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова... С. 372.

¹⁷ Мозгова Е.Б. Творчество И.П. Зарудного. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.07 – изобразительное искусство. Академия художеств СССР, Ордена трудового красного знамени институт скульптуры и архитектуры им. И. Репина. Ленинград, 1977.

¹⁸ Грабарь И.Э. И.П. Зарудный и московская архитектура 1-й четв. XVIII в. *Русская архитектура 1-й пол. XVIII в.: Исслед. и мат-лы*. Москва, 1954. С. 39–92.

Окрім робіт над дзвіницею церкви архангела Гавриїла Зарудний, вірогідно, виконав на замовлення Меншикова домову церкву при Посольському палаці у Санкт-Петербурзі (О. Горбенко помітила схожість обрисів її дзвіниці з проектом, виконаним Зарудним для м'ясницької резиденції князя), а також працював сницарем над оформленням храмових інтер'єрів (іконостаси церков Воскресенської та святого Пантелеймона)¹⁹. Втім, деякі мистецтвознавці помічають різні стилістичні відмінності між різними роботами, які приписуються Зарудному²⁰. Оскільки палаці та Олександрівські храми в Почепі не дійшли до нашого часу, а рештки будівель на території зниклого Олександрополя ніколи не досліджувалися предметно археологами чи архітекторами, атрибутувати їх якомусь авторові за стильовими ознаками поки що неможливо.

Як би там не було, і палац, і розташований прямо навпроти храм на честь святого покровителя князя Меншикова посіли місце на південному заході від почепської фортеці Вали, зведеної 1708 р. За свідченнями, які належать до XIX ст., ці будівлі мали бути дуже великими за своїм розміром²¹.

Зазначимо й щодо фіксації випадків присвячення Олександровським храмам та престолів у Києві. Фактично, у першій чверті XVIII ст. нам відомо лише про одну таку посвяту. За М. Маліженевським, до 1718 р. на честь цього святого було висвячено верхній престол Трапезної церкви Флорівського жіночого монастиря (після пожежі навесні 1718 р. цей престол занепадає та не був відновлений у старому вигляді)²². Точно невідомо, з якими подіями чи особами можна пов'язувати таку незвичну для Київщини посвяту (за відомостями, щоправда, датованими кінцем XVIII ст., у Київській митрополії взагалі не зустрічаються Олександрівські храми)²³, але такий факт дає підстави говорити про прив'язку культу до півночі Гетьманщини, переважно саме Стародубського полку, де мали свої маєтки численні державні діячі з кола Петра I, і найбільш активно провадив загартувану діяльність князь Меншиков²⁴.

2. «Якщо не всує нарицался Великий Князь Російський...»

Для заснування представником нового, «реформаційного» російського нобілітету міста на теренах Стародубського полку, існувала низка ідеологічних причин. Пам'ятаємо, що в умовах усебічної імперської експансії Московщини часів правління Петра I на саму сутність Гетьманщини як держави з полково-сотенним устроєм, ідеологія набула виключного значення.

У виникненні Олександрополя цілком можна вбачати певну паралель з дещо неприродним та багато в чому насильницьким початком розбудови на той час уже вісім років як столиці майбутньої Російської імперії (з 1712 р.) – Санкт-Петербурга. Петербург отримав своє ім'я на честь святого покровителя – апостола Петра (який, згідно з Писанням, доводився братом святому апостолу Андрію – звідси очевидна паралель з «присвятою» йому головного імперського військового ордену). Апостол Петро був тезоіменитим святим московського царя (згадаємо відому патрональну ікону, написану майстром Федором Зубовим)²⁵, у той час як князь Олександр Невський, набувши статусу покровителя нової столиці та «попередника» Петра I у протистоянні зі шведами, позиціонувався як царський «двійник» у політиці та провадженні війни за «споконвічно російські» землі Інгерманландії-Іжори²⁶. Мілітарні та державницькі функції, покладені на цього святого монаршою ідеологією, поступово витіснили інші його риси та характеристики – релігійний подвиг, «смирнення» в стосунках із Ордою, жертвність, виказана задля процвітання держави тощо²⁷.

Маємо підстави вбачати в заснуванні Олександрополя й вияв особистих амбіцій Меншикова як російського державника. Натякає на такі обставини пасаж із записок французького мандрівника Обрі де ла Мотре (втім, не верифікований жодними іншими свідченнями сучасників). Про Василівський острів, де, як відомо, з 1710–1711 рр. розташову-

¹⁹ Горбенко Е.В. Творчество архитектора И.Г. Шеделя... С. 62–63, 208–209.

²⁰ Постернак К.В. К вопросу об авторстве русских иконостасов эпохи барокко. *Вестник ПСТГУ. Сер. V: Вопросы истории и теории христианского искусства*. 2013. Вып. 2 (11). С. 117–120.

²¹ Черниговские епархиальные известия. Сентябрь 1865. Прибавления. С. 563.

²² Маліженевський Н.Ф. Київський женський Флорівський (Вознесенський) монастир / Сост. О.А. Крайняя. Київ: Фенікс, 2010. С. 71; Крайняя О.О. Флорівський (Вознесенський) монастир у Києві як пам'ятка історії та архітектури XVI – поч. XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 26.00.05. Київ, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2012. С. 165–166.

²³ Прокоп'юк О.Б. Київська митрополія: топографія посвяг. Київ: Пріоритети, 2012. С. 156–161.

²⁴ Філіпова Г.В. Історико-пам'яткознавчий вимір об'єктів...

²⁵ Брюсова В.Г. Федор Зубов. Москва: Изобразительное искусство, 1985. С. 146.

²⁶ Рункевич С.Г. Александровская Лавра, 1713–1913. Санкт-Петербург, 1913. С. 256.

²⁷ Там же. С. 268; Шенк Ф.Б. Политический миф и коллективная идентичность: миф Александра Невского в российской истории (1263–1998). *Ab Imperio*. 2001. № 1–2. С. 141–164.

валася генерал-губернаторська резиденція, автор написав: «Петр I, восхищённый этими зданиями, придававшими блеск его столице, задумал построить там новый, блестящий и большой город, причем весь из камня и кирпича, добавил к имеющимся еще много домов и расширил маленький город князя Меншикова, и меня уверяли, что желая сделать князю приятно, он хотел назвать этот город Александрией (имя князя – Александр)»²⁸. Свої записи Мотре вів «заднім числом», уже в 1720-х рр. Отже, цілком можливим є те, що він просто переніс існуючі чутки про Олександрополь на петербурзькі реалії. На користь такого припущення свідчить та деталь, що Олександрія мала бути повністю мурованою, у той час як за перших хвиль забудови Василівського острова переважна частина споруд у Петербурзі була дерев'яною та мазанковою²⁹.

Як уже зазначалося, Меншиков, за прикладом Петра, дав щойно заснованому місту ім'я свого святого покровителя. Та таке найменування все ж таки відсилало й до загальноімперської ідеології. Святий князь Олександр Невський вважався другим за значенням після святого Петра покровителем Петербурга – тож Меншиков тісно сплітав власні претензії на владу з офіційним вектором експансивної державної політики.

Як першу передумову затвердження культу Олександра Невського в Росії можна розглядати виникнення у Петра I плану заснування монастиря, присвяченого цьому святому, на території Петербурга, де нібито відбулася Невська битва³⁰. За версією «монастирського літописця», підтриманою в XIX ст. Рункевичем, це сталося ще в 1704 р.³¹ У 1710 р. місце для закладання перших монастирських будівель оглядав разом із Петром і Меншиков, що вже тоді представляв Олександра Невського як свого патронального святого³².

Про це свідчать численні джерела. Феофан Прокопович неодноразово звертався до подібних порівнянь у своїх промовах. Звернемося до його риторики 1709–1710 рр. – у низці своїх промов, адресованих Меншикову, він знаходив типово барокові порівняння адресата чи царя то з Александром Македонським, то з Александром Невським, виводячи багаторівневі красномовні паралелі: «Аще бо кого монархи любят, не в сие любят... Иосиф у фараона, Давид у Ионафана, Ванаас у Давида, Ефестин у Александра – то ныне есть сей Александр у Петра...», «Едино се не дивно ли, яко таяжде область, таяжде страна Ижерская, ею же обладаше иногда и победитель от нашествия Свейскаго заступая Ангел твой, Святый Александр... Чудное воистину смотрение! Аки бы отродился нам Невский оный Александр: тоежде имя, таяжде храбрость, тоежде благочестие единой и тоейжде земли обладатель князь Невский³³, единого и того же народа супостатского победитель»³⁴. Подібні образи зустрічаються й у віднайденій нами промові, приписаній Прокопоичу М. Петровим: «В лицу бо твоём – и желаемое нам лице монаршое, аки в живом зеркале ясно является милость, иже иногда в Ионафане Давида и в Ефестине Александра начертываше, также искуснейшая живописательница и пресветлаго монарху нашего в твоём благородии живо изобразует»³⁵.

Феофан Прокопович, вітаючи князя в київському Братському монастирі 5 грудня 1709 р., вибудував складну фігуру «відображень» одного образу в іншому, у такий спосіб поєднуючи сучасних йому державних діячів, котрим він бажав прислужитися, із їхніми «відповідниками» з часів середньовіччя та античності. Посилаючись на відому сцену з життєпису Александра Великого Курція Руфа (полонена мати царя Дарія сплутала македонського царя з його хіліархом Гестіоном, уклонившись йому, але Александр пробадав жінку, сказавши, що його фаворит та друг – «теж Александр»), Феофан зазначив: «Не меншую и к Твоей Светлости Его царского Величества любовь мы знающе, видим, аки в Ефестине Александра, в тебе Александр державнейшего Петра нашего, и Его Священ-

²⁸ Мотре де ла О. Путешествие по различным провинциям и местностям герцогской и королевской Пруссии, России, Польши и т. д. *Восточная литература*. URL: <http://www.Vostlit.info/Texts/rus14/Motre/frametext.htm>

²⁹ Горбенко Е.В. Творчество архитектора И.Г. Шеделя... С. 208.

³⁰ Рункевич С.Г. Александр-Невская Лавра... С. 11.

³¹ Там же. С. 6.

³² Там же. С. 9.

³³ Князь О. Меншиков з 1706 р. номінально взяв на себе функцію генерал-губернатора Інгерманландської губернії, що це тісніше прив'язало його ім'я та державну діяльність до образу обраного ним святого патрона.

³⁴ Феофан (Прокопович). Слова и речи поучительные, похвальные и поздравительные собранные и некоторые вторым тиснением, а другие вновь напечатанные: В 2 ч. Феофана Прокоповича архиепископа Великого Новаграда и Великих Лук, Святейшего Правительствующего Синода вице-президента, а потом первенствующего члена. Санкт-Петербург, 1760. Ч. 1. С. 62–63, 73. Вперше цей панегірик було видано наприк. 1709 – на поч. 1710 рр. у типографії Києво-Печерської лаври. Також список з друкованого видання зберігається у тому само 301 фондї Інституту рукопису, у складї збірки промов Феофана Прокоповича. Див.: Інститут рукопису – Національна бібліотека України ім.В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 301. Спр. 298 П. Арк. 73–88.

³⁵ ІР НБУВ. Ф. 304. Спр. 1579. Арк. 29; . Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составитель Н. Петров. Киев: Тип-фия С. Еремьева, 1875. Вып. 1. С. 316; Filipova N. Panegyric works and their connection with the Kyiv monasteries in the context of the relations between the Hetmanate and the Moscow kingdom in the early XVIII c. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2019. № 11. P. 77–90.

нейшему Величеству в твоём лице поклоняемся...»³⁶ Відтак князь Меншиков в устах барокових панегіристів через образне отожднення зі своїм святим покровителем та Александром Великим уподоблювався цареві Петру – паралелі дещо небезпечні в умовах авторитарного царювання останнього, проте, улесливі та на той час досить актуальні з огляду на положення Меншикова при дворі. Покровителем князя Меншикова називав Олександра Невського й панегірист Іоанн Кременецький у своєму надто вже улесливому панегірику «Лявреа или венец безсмертныя славы»³⁷.

Цікаво, що саме з наведеними риторичними прийомами перегукується символічний ряд декору портретного бюсту з червоної сосни, що зберігається у Нью-Йоркському музеї Метрополітен і був 2000 р. атрибутований в якості раннього (до 1703 р.) зображення Меншикова³⁸. Щоправда, російські дослідники резонно сумніваються у такій атрибуції з огляду на елементи одягу моделі (краватка-бант), притаманні європейській моді 1670-х рр.³⁹

У програмних проповідях Гаврила Бужинського зустрічається образ Олександра Невського в тісному зв'язку з апостолом Петром (і Павлом): «Не имаши боятися возстающих на тя врагов, егда великие и неусыпные имаши стражи святых первоверховных апостолов Петра и Павла; не воздремлют, ниже уснут, когда имаши великого твоего защитителя, святого, благоверного, великого князя Александра Невского, днем и ночи к тебе вопиющей словами Божиими, чрез Исаии пророка реченными: защищу град сей, яко спасти его Имени моего ради. Всяк супостат не внидет во град сей, не встретит вон стрелы, не возложит нане щита, не оградит его ограждения, но путем, илиже есть пришел, обратится тем, и во град сей не внидет: погибнут противящиеся тебе...»⁴⁰ Як бачимо, постаті святих покровителів шляхом вибудовування тих само риторичних паралелей вплетено до ідеї військового протистояння (зі шведами), перед обличчям якого місто (Санкт-Петербург) має вистояти.

Відомо, що на честь Олександра Невського – звісно, з натяком і на першого губернатора Інгрії, було названо судно «Святий Олександр» (спущене на воду 1717 р.) та земляне укріплення на острові Котлін (початок зведення – 1706 р.), що носило ім'я Олександршанц⁴¹.

Прив'язувалися до культу Олександра Невського й певні меморіальні дати, що мають стосунок до біографій Петра та Меншикова. 29 травня (у день народження царя⁴²) було видано наказ про перенесення мощів святого з Володимира до Петербурга. 23 листопада, у день пам'яті Невського, відзначав свої іменини Меншиков – ця практика підтверджується джерелами. Так, цей мотив час від часу повторюється в листуванні другої половини 1709 р. між царем та його фаворитом. Вказувалося, що того року цар прибув до Петербурга в день іменин Меншикова і влаштував належне святкування⁴³.

Від 1721 р., після Ніштадтського миру, рішенням Синоду деякі важливі для імперської ідеології дні увійшли до офіційного імперського календаря урочистостей і вікторіальних дат, а день пам'яті Олександра Невського набув статусу громадянського свята. О. Погосян пов'язала святкування цієї дати, окрім інших очевидних причин, із планами Петра I заснувати орден імені князя в якості ознаменування завершення Північної війни – відтак цей день став би кавалерським. Щоправда, згодом 23 листопада замінили на 30

³⁶ Феофан (Прокопович). Слова и речи почительные... С. 71–72.

³⁷ Досить характерною є повна назва панегірика: «Лявреа или венец безсмертныя славы торжеством побед похвалы, и благородия красотою приноцветущии виновные преславных побед. царю Победителю и храброму на земли и на мори воину, Священнейшему Монарсе Петру Первому, Тако над градами, яко над всем войском и флотом Государств Свейскаго, богом дарованных. на украшение верховныя славы Светлейшему Римскаго и Россиискаго Государств Князю и Герцогу ижерскому, Наследному Господину Аранибурха и иных, Его Царскаго Величества Всероссийскаго, Первому действительному таинному советнику, командующему Генералу Фельть маршалу войск, и Генералу Губернатору Губернии Санктпитебургской и многих провинции Его Императорскаго Величества, и Славнаго чина в России Святаго Апостола Андреа, и иных ординов, Чернаго и Белаго Орлов, и белаго слона Кавалиеру, и протчая, и протчая: Господину, Господину, Александру Даниловичу Меншикову. Во знамение победительныя почести, солгетеса печатано в Санктпитебургхе, Августа в день, 1714 году». Див.: Кременецкий И. Лявреа, или венец бессмертныя славы. Санкт-Петербург, 1714. С. 1–34; Бегунов Ю.К. Древнерусские традиции в произведениях первой четверти XVIII в. об Александре Невском. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. XXVI. Ленинград, 1971. С. 75.

³⁸ Коерре W., Nudel M. Unsuspected bust of Alexander Menshikov. *Metropolitan Museum Journal*. V. 35, 2000. P. 161–177.

³⁹ Дутов А.А. Некоторые вопросы иконографии светлейшего князя Александра Даниловича Меншикова. *Петровское время в лицах-2017. Мат. науч. конф. (Труды Государственного Эрмитажа. ХС)*. Санкт-Петербург, 2017. С. 140–145; Кротов П.А. Прижизненные портреты А.Д. Меншикова: Проблемы изучения. *Меншиковские чтения*. 2007. Березово, 2008. С. 21–26.

⁴⁰ IP НБУВ. Ф. 304. Спр. 1579. Арк. 181.

⁴¹ Веселаго Ф.Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 г. Санкт-Петербург: Тип-фия морского министерства, 1872. С. 14.

⁴² Тут і далі дати наводяться за старим стилем.

⁴³ Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. Т. 9 (1709). Вып. 2. Примечания. С. 1355.

серпня – день перенесення мощів, і водночас вірогідну дату заснування ордена Андрія Первозваного. Також відомо, що за царя Олексія Михайловича саме цього дня сталося обретіння мощів князя Данила Олександровича, сина Олександра Ярославича. Мощі було перенесено до Данилового монастиря, і з цього моменту Данила Олександровича почали шанувати як покровителя московського державотворення⁴⁴.

З'являвся Олександр Невський і на пам'ятках іконопису, які мають стосунок до діяльності Меншикова. Найбільш показовим таким витвором є ікона з умовною назвою «Літургія Господня» із талліннської Микільської церкви, детально проаналізована О. Погосян та М. Смержевських-Смирною⁴⁵. На іконі Олександр Невський зображений серед предстоячих. Він знаходиться за спиною апостола Петра – патронального святого царя, і представлений у незвичному для тогочасної російської ідеології образі духовної особи.

Наприкінці цього показного переліку зазначимо й те, що Олександром охрестили другого сина Петра I від Євдокії Лопухіної, молодшого брата царевича Олексія (народився 3 жовтня 1691 р., помер 14 травня 1692 р.). – відповідно, його тезоіменитство планувалося відзначати теж 23 листопада⁴⁶.

Скоро саме губернатор Інгерманландії князь Меншиков рішуче зайняв позицію покровителя головного монастиря імперії – Троїцької Олександро-Невської лаври. Та далеко не всі храми, особливо ті, що будувалися в московських та іжорських резиденціях Меншикова, від початку висвячувалися іменем Олександра Невського. Відомо, що до м'ясницького двору князя належала парафіяльна церква архангела Гавриїла (її дзвіниці в народі називали Меншиковою вежею)⁴⁷, що згодом набула статусу домової. У Семенівському, де, вірогідно, були родові вотчини Меншикових⁴⁸, які дісталися батьку Олександра Даниловича, житловий двір, а згодом – палацові хорони знаходилися неподалік Введенської церкви⁴⁹. Храмами, що перебували на території Глинської пустині, якою опікувався Меншиков починаючи з 1709 р., були: Різдва Богородиці, Вознесенський⁵⁰. Але ці храми вже існували на момент, коли землі біля них перейшли до власності Меншикова та його родини. Натомість у Петербурзі ним було заново збудовано такі домові церкви: мазанкова Воскресенська при Посольському домі на Васильському острові, мурована павільйонна церква святого Пантелеймона при палаці в Оранієнбаумі тощо. У 1711–1712 рр. у своєму маєтку на Усть-Іжорі Меншиков вибудував першу дерев'яну Олександро-Невську церкву, на освяченні якої був присутній цар. Храмову споруду заклали там із причини, що «на сем месте, при Устии Ижеры-Реки, помянутый Святой Александр Ярославич Великий князь Российский, великую одержал над шведами баталию…»⁵¹ Освячення відбулося у день пам'яті Олександра Невського⁵². Також тоді, у 1712 р., Меншиков заснував у своєму вотчинному місті Рязаньбурґ (Оранієнбург; нині – Чаплигін Липецької обл. Російської Федерації) Рязаньбурзьку Петропавлівську пустинь. Головна церква монастиря (відповідно – Петропавлівська) теж мала приділ св. Олександра Невського⁵³. Тож говори-

⁴⁴ Бегунов Ю.К. Древнерусские традиции в произведениях первой четверти XVIII в. об Александре Невском... С. 75; Погосян Е.А. Петр I – архитектор российской истории. Серия «Территория культуры». Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2001. С. 164–167, 182.

⁴⁵ Погосян Е.А., Смержевских-Смирнова М.А. Еще раз о тайне иконы «Литургия Господня». *Таллинн: литература, искусство, критика*. № 1.2. 2009. С. 74–99; Погосян Е.А., Смержевских-Смирнова М.А. «Литургия Господня», гербовая икона Таллиннской Никольской церкви. *Петровское время в лицах – 2011. К 30-летию Отдела Государственного Эрмитажа «Дворец Меншикова» (1981–2011)*. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2011. С. 299–306; Погосян Е.А., Смержевских-Смирнова М.А. Икона «Литургия Господня». *Искусство иконы Эстонии. – Таллин: Эстонский художественный музей*. 2011. С. 74–77.

⁴⁶ Соколов Р.А. Александр Невский в государственной и церковной идеологии в 1710–1720 гг. *Вестник Удмуртского университета. История и филология*. 2014. Вып. 3. С. 18.

⁴⁷ Евангулова О.С. А.Д. Меншиков в Москве. Усадьба на большой Мясницкой улице. *Вестник Московского университета. Сер. 8: История*. 2001. № 6. С. 99–110; Евангулова О.С. А.Д. Меншиков и Куракины. Дом на Мясницкой в Москве. *Петровское время в лицах*. Изд-во Государственного Эрмитажа Санкт-Петербург, 2000. С. 16–19.

⁴⁸ Голомбиевский А.А. Александр Данилович Меншиков. *Сборник биографий кавалергардов*. Санкт-Петербург, 1901. Т. I: 1724–1762. С. 90.

⁴⁹ За даними Г. Єсіпова, у цьому храмі було поховано батьків князя та його рано померлу доньку Катерину. У свою чергу, прусський дипломат Й. фон Кайзерлінґ зазначав, що початково Іжорська канцелярія Меншикова знаходилася під Москвою, у Семенівському (вочевидь, на території згаданого маєтку), і саме туди стікалися усі багатства майбутньої Інгерманландської губернії. Див.: Єсілов Г.В. Жизнеописание князя А.Д. Меншикова по новооткрытым бумагам. Главы I–III. *Русский архив. Ист.-лит. сб.* 1875. Вып. 7. С. 234; Бушкович П. Петр Великий. Борьба за власть [пер. с англ. Н.Л. Лужецкой]. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008. С. 240.

⁵⁰ Схимандрит Иоанн (Маслов). Глинская пустынь. История обители и ее духовно-просветительская деятельность в XVI–XX вв. Москва, 1994. С. 69.

⁵¹ Сорокин Е.П. Окрестности Петербурга. Из истории Ижорской земли. Усть-Ижора, 1993. С. 18.

⁵² Сорокин Е.П. Из истории деревянных церквей Усть-Ижоры. *Князь Александр Невский. Мат. научно-практ. конф.* 1989 и 1994 гг. С. 31; Сорокин Е.П. Церковь Св. Благоверного князя Александра Невского в Усть-Ижоре. *Санкт-Петербургские епархиальные ведомости*. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 23. С. 113–117.

⁵³ Добролюбов И.В. Историко-статистическое описание церквей и монастырей Рязанской епархии. Рязань, 1888. Т. 3. С. 141.

ти про утвердження культу цього святого в персональній ідеології князя можна від 1710-х рр., і пов'язувати цей процес варто напружати з переорієнтацією його політичного інтересу на столичні прерогативи Петербурга.

11 серпня 1727 р., за місяць до краху кар'єри Меншикова, Синод видав спеціальний наказ про заборону втручатися до справ Олександро-Невської лаври без його особистого розпорядження: «понеже де оный монастырь в протекции его светлости». Меншиков стверджував, що йому за особистим розпорядженням Петра I було доручено «Александро-Невский монастырь ведать, яко эконому...» Настоятель монастиря архімандрит Феодосій (Яновський) писав з цього приводу: «И ежели князь светлейший присутствовать будет в Петербурге, ожидайте во всем повеления от оного»⁵⁴. В. Карташевський у зв'язку з цим фактом охарактеризував Меншикова як диктатора, котрий, користуючись своїм положенням у Верховній таємній раді, намагався підкорити своїм інтересам діяльність Синоду взагалі⁵⁵. Таку думку поділяли й сучасники. Після заслання Меншикова, восени 1727 р., цар Петро II, прагнучи зменшити асоціацію між пошануванням святого патрона та діяльністю покараного временщика, наказав вилучити з церков друковані екземпляри нової служби святому та повернути день пам'яті Олександра Невського 23 листопада, тим самим вичерпавши проблему ще одного зв'язку між державним діячем та його патроном – перенесення меморіальної дати, присвяченої Олександру Невському, через опальний статус князя Меншикова⁵⁶.

Тож останньому очевидно вдалося не тільки сформувати в межах суспільного сприйняття стійке співвіднесення між власною персоною та святим патроном, а й посприяти поширенню культу Олександра Невського там, де встановлювалися сфери його політичного та адміністративного впливу. Дуже заманливим кроком видається повністю ототожнити діяльність князя стосовно Гетьманщини з основним зовнішньополітичним курсом Російської імперії, та це б стало спрощенням тогочасної ситуації території кількох гетьманських полків (Стародубського, Ніжинського, Київського)⁵⁷. Тому вважаємо за потрібне дещо розмежувати державні претензії Московщини та особисті інтереси Меншикова, що мав на меті власне збагачення та навіть сепаратистські спроби.

Отже, культ Олександра Невського, що почав ширитися на території Гетьманщини у першій чверті XVIII ст., загалом варто вважати показовим для Росії, яка цього часу взяла курс на імперство. Прикметно, що навіть у наш час Ленінградська область Російської Федерації посідає першу позицію за кількістю церков XIX – поч. XXI ст., присвячених цьому святому⁵⁸. А в першій чверті XVIII ст. поступове поширення його пошанування на південь та утвердження на теренах Гетьманщини прямо відобразило політичні та соціальні процеси, зумовлені експансивною політикою Московії (Російської імперії). Недарма пізніше, вже протягом XIX ст., майже всі Олександро-Невські церкви, що з'явилися на території України, були пов'язані з перебуванням російських військових гарнізонів або війнами, які вела Російська імперія⁵⁹.

Не варто також недооцінювати базову роль у цих процесах покоління російських державних діячів, яскравим представником якого був Олександр Меншиков. Він став безперебільшенням знаковою фігурою в процесі поступової ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманської держави та її політичної автономії загалом. Меншиков поєднував у вшановуванні Олександра Невського не тільки загальноімперські ідеологічні патерни, продиктовані часом та волею абсолютного монарха в особі Петра I, а й свою особисту «міфологію», через тезоімениті асоціації з улюбленим святим покровителем амбітно закріплюючи власне ім'я на державному олімпі.

⁵⁴ Рункевич С.Г. Александро-Невская Лавра... С. 58.

⁵⁵ Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви: В 2-х т. Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. С. 383.

⁵⁶ Соколов Р.А. Александр Невский в государственной и церковной идеологии... С. 22.

⁵⁷ Філіпова Г.В. Историко-пам'яткознавчий вимір об'єктів... С. 72–101, 271–361; Її ж. Місто Олександрополь... С. 218–226; Її ж. Організаційні особливості та адміністративний апарат земельних володінь князя О. Меншикова в Україні. *Сіверянський літопис*. 2018, № 1. С. 24–32.

⁵⁸ Храмы России. *Храмы России*. URL: <http://temples.ru/cardsearch.php?key=%E0%EB%E5%EA%F1%E0%ED%E4%F0%E0+%ED%E5%E2%F1%EA%EE%E3%EE>.

⁵⁹ Так, миколаївська церква була побудована для прихожан-ветеранів Східної війни 1853–1856 рр., хотинська слугувала російському військовому гарнізону, київська розміщувалася на місці колишнього військового плацу. З пропагандистською метою будували однойменні храми у Костополі й Радивиліві. Уваги у контексті українсько-російського ідеологічного протистояння останніх років заслуговує також характерна дискусія, що розгорнулася навколо вимоги перейменування Олександро-Невського храму в Ананьєві. Див.: Некоторые пытаются лострировать память святого благоверного Князя Александра Невского... *Сайт Балтської єпархії Української Православної Церкви*. URL: <http://baltaparhia.org.ua/nekotoryie-pyitayutsya-lyustrirovat-pamyat-svyatogo-blagovernogo-knyazya-aleksandra-nevskogo-pyitayas-pereimenovat-postroennyiy-v-chest-nego-sobor-v-g-ananeve-prizyivaya-okruzhayushhih-sobirat-dlya/>.

Отже, завдяки критичному розгляду сутності зазначених процесів, з'являється можливість привідкрити завісу міфологічних викривлень та імперського пафосу над справжніми, неприкрашеними реаліями цієї бурхливої доби й прослідкувати очевидні впливи сформованих 300 років тому ідеологем на сучасність.

References

- Bushkovich, P. (2008). Petr Velikij. Borba za vlast [Peter the Great. Struggle for power]. P. 240. Sankt-Peterburg, Russia.
- Dutov, A.A. (2017). Nekotorye voprosy ikonografii svetejshego knyazya Aleksandra Danilovicha Menshikova [Some questions of iconography of His Serene Highness Prince Alexander Danilovich Menshikov]. *Petrovskoe vremya v licax-2017. Mat. nauch. konf. (Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. XC) – Peter's time in faces-2017. Mat. of sc. conf. (Works of the State Hermitage. HS)*. P. 134–146.
- Evangelova, O.S. (2001). A.D. Menshikov v Moskve. Usadba na bolshoj Myasnitskoy ulice [A.D. Menshikov in Moscow. Homestead on Bolshaya Myasnitskaya Street]. *Vestnik Moskovskogo universiteta – Bulletin of Moscow University. Ser. 8: History (№ 6)*. P. 99–110.
- Evangelova, O.S. (2000). A.D. Menshikov i Kurakiny. Dom na Myasnitskoy v Moskve [A.D. Menshikov and Kurakins. Homestead on Bolshaya Myasnitskaya Street]. *Petrovskoe vremya v licax-2000. Mat. nauch. konf. (Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. XC) – Peter's time in faces-2000. Mat. of sc. conf. (Works of the State Hermitage. HS)*. P. 16–19.
- Filipova, H.V. (2017). Misto Oleksandropol: zabuta «stolytsia» kniazia O.D. Menshykova [The city of Alexandropol: the forgotten «capital» of the prince A.D. Menshikov]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva – Works of the center of historical monuments*. № 31. P. 218–226.
- Filipova, H.V. (2017). Pohepski tserkvy u chasy nalezhnosti mista do votchyn kniazia O.D. Menshykova [Pohep churches at the time when the city belonged to Prince A.D. Menshikov's estates]. *Mat. XIV konf. «Tserkva–nauka–suspiilstvo: pytannia vzaiemodii» – Mat. of XIV konf. «Church–science–society: issues of interaction»*. P. 59–61.
- Filipova, H.V. (2017). Zemelni stosunki starodubskoi starshyny z kniazem O.D. Menshykovym na prykladi volodin A.Yu. Lyzohuba [The land relations of the Starodub chieftain with Prince A.D. Menshikov on the example of the possessions of A.Yu. Lyzogub]. *Mat. Mezhdunarodnoj nauchnoj konf., posvishchennoj 200-letiyu E.Y. Khrapovyt'skoho «Problemy ystorry y kultury pohranychia: humanytarne znanye y vyzovy vremeny» – Materials of the International scientific conf., dedicated to the 200th anniversary of E.Y. Khrapovyt'skiy «Problems of the history and culture of the border region: humanitarian knowledge and challenges of time»*. P. 171–176.
- Filipova, H.V. (2018). Istoryko-pamiatkoznavchyy vymir ob'ektiv kulturnoi spadschyny Tsentralnoi ta Pivnichnoi Hetmanschyny: naslidky diialnosti rosijskykh uriadovtsiv (1690–1765 rr.) [Historical and remembrance dimensions of the objects of cultural heritage of the Central and Northern Hetmanate: the consequences of the activities of Russian government officials (1690–1765)]. Kyiv, Ukraine.
- Filipova, H.V. (2018). Orhanizatsijni osoblyvosti ta administratyvnyj aparat zemelnykh volodin kniazia O. Menshykova v Ukraini [Organizational features and administrative apparatus of land holdings of the prince A. Menshikov in Ukraine]. *Siverianskyj litopys – Siverian chronicle*. № 1. P. 24–32.
- Filipova, H. (2019). Panegyric works and their connection with the Kyiv monasteries in the context of the relations between the Hetmanate and the Moscow kingdom in the early XVIII c. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. № 11. P. 77–90.
- Filipova, H.V. (2019). Vidobrazhennia vzaiemyn hetmana Ivana Mazepy z rosijskym nobilitetom u kontseptsii muzeiu Ivana Mazepy. Ivan Mazepa ta joho epokha. Zb. nauk. pr. [Reflection of Hetman Ivan Mazepa's relations with the Russian nobility in the concept of the Ivan Mazepa Museum. Ivan Mazepa and his era. Coll. of sc. works]. P. 133–148.
- Kalyazina, N.V., Kalyazin, E.A. (2005). Knyaz Aleksandr Menshikov – stroitel Rossii [The prince Aleksandr Menshikov: the builder of Russia]. Vol. 1. Sankt-Peterburg, Russia.
- Kartashev, A.V. (2009). Ocherki po istorii russkoj cerkvi: V 2-h t. [Essays on the history of the Russian church: In 2 v.]. P. 383. Moscow, Russia.
- Krotov, P.A. (2007). Prizhiznennyye portrety A.D. Menshikova: Problemy izucheniya [Lifelong portraits of A.D. Menshikov: issues of the study]. *Menshikovskie chteniya – Menshikov readings*. P. 21–31.
- Malizhenovskij, N.F. (2010). Kievskij zhenskij Florovskij (Voznesenskij) monastyr [Kyiv women's Floriv (Voznesensk) monastery]. *Krajnyaya O.A. (Comp.)*. P. 71. Kyiv, Ukraine.
- Pogosyan, E.A. (2001). Petr I – arxitekto rosijskoj istorii [Petri I – the architecture of russian history]. Seriya «Territoriya kultury» – «Territory of culture» series. P. 164–167, 182. Sankt-Peterburg, Russia.
- Pogosyan, E.A., Smorzhevskix-Smirnova, M.A. (2009). Eshhe raz o tajne ikony «Liturgiya Gospodnya» [Once again about the secret icon «Liturgy of the God»]. *Tallinn: literatura, iskusstvo, kritika – Tallinn: literature, art, critics*. № 1.2. P. 74–99.
- Pogosyan, E.A., Smorzhevskix-Smirnova, M.A. (2011). «Liturgiya Gospodnya», gerbovaya ikona Tallimskoj Nikolskoj cerkvi [«Liturgy of the God», heraldic icon of the Tallin Nikol church]. *Petrovskoe vremya v licax-2011. K 30-letiyu Otdela Gosudarstvennogo Ermitazha «Dvorec Menshikova» (1981–2011) – Peter's time in faces-2011. To the 30th anniversary of the department of the State Hermitage «Menshikovs' Palace» (1981–2011)*. P. 299–306.
- Pogosyan, E.A., Smorzhevskix-Smirnova, M.A. (2011). Ikona «Liturgiya Gospodnya» [The icon «Liturgy of the God»]. *Iskusstvo ikony Estonii – The art of the icon of Estonia*. P. 74–77.

Posternak, K.V. (2013). K voprosu ob avtorstve russkix ikonostasov epoxi barokko [To the question of the authorship of Russian iconostases of the Baroque era]. *Vestnik PSTGU. Seriya V. Voprosy istorii i teorii khristianskogo iskusstva – Bulletin of the OSTHU. Series V. Questions of the history and theory of Christian art.* № 2 (11). P. 115–127.

Prokopiuk, O.B. (2012). Kyivska mytropoliia: topohrafiia posviat [Kyiv Metropolis: topography of the dedications]. P. 156–161. Kyiv, Ukraine.

Shenk, F.B. (2001). Politicheskij mif i kollektivnaya identichnost: mif Aleksandra Nevskogo v rossijskoj istorii (1263–1998) [Political myth and collective identity: the myth of Alexander Nevsky in Russian history (1263–1998)]. *Ab imperio.* № 1. 1–2. P. 141–164.

Sokolov, R.A. (2014). Aleksandr Nevskij v gosudarstvennoj i cerkovnoj ideologii v 1710–1720 g. [Alexander Nevsky in state and church ideology in 1710–1720]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta, Istorija i filologija – Bulletin of Udmurt University. History and philology.* № 3. P. 18–24.

Sorokin, E.P. (1994). Iz istorii derevyannyx cerkvej Ust-Izhory. Knyaz Aleksandr Nevskij [From the history of ancient Russian churches of Ust-Izhori. The prince Aleksandr Nevskij]. P. 31–33.

Sorokin, E.P. (1993). Okrestnosti Peterburga. Iz istorii Izhorskoj zemli [Vicinity of St. Petersburg. From the history of Izhora land]. Ust-Izhora, Russia.

Sorokin, E.P. (2000). Cerkov Sv. Blagovernogo knyazya Aleksandra Nevskogo v Ust-Izhore [Church of the Holy Prince Alexander Nevsky in Ust-Izhor]. *Sankt-Peterburgskie eparxialnye vedomosti – St. Petersburg eparchial notices.* № 23. P. 113–117.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидатка історичних наук, запрошена дослідниця, Гетеборзький університет (405 30, м. Гетеборг, Швеція).

Filipova Hanna – Ph.D. (history), guesting researcher, University of Gothenburg (405 30, Gothenburg, Sweden).

E-mail: lille_prinsen@ukr.net

CULT OF ALEXANDER NEVSKY ON THE HETMAN STATE TERRITORY AS AN IDEOLOGICAL MARKER OF THE RUSSIAN EXPANSION IN 1710–1720S

Summary. *The purpose of the research is to analyze the mapping of the process of Russian expansion in Hetman Ukraine in 1710–1720s in the formation of the cult of the holy Prince Alexander Nevsky (Alexander Yaroslavich). The scientific novelty lies in the fact that the study of the outlined phenomena and events is an urgent need for modern Ukrainian historical science. The main reason for this updating is the relationship, including genetic, of some processes of the beginning of the XVIII c. and those that are happening today. Understanding the way of formulating the origins of Russian imperial propaganda, the main provisions of which were formed during the reign of Peter I, allows for a more thoughtful look at the Ukrainian-Russian confrontation not only in the military and economic, but also in the ideological field. The main conclusions of the study is finding the relationship between the origins of the official veneration of Alexander Nevsky and the aggressive foreign policy of the Moscow kingdom towards transforming it into the Russian empire during the first twenty years of the XVIII c., as well as reflecting this process on the realities of Hetman State. An analytical review of the main aspects of the realization of the cult of Alexander Nevsky in the cultural, religious, political life of Russia during the reign of Peter I and the formation of imperial autocracy was carried out. A direct relationship has been derived between the spread of the cult (the emergence of appropriate temple ordinations in Starodub regiment) and the administrative and economic activities on the lands of the northern Hetman State of Prince Alexander Menshikov, whose patron saint was Alexander Nevsky.*

Key words: *Hetman State, Moscow Kingdom, Russian Empire, Alexander Nevsky, Alexander Menshikov, Peter I, Starodub regiment, Pochep, Alexandropol.*

Дата подання: 11 липня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Філіпова, Г. Культ Олександра Невського на теренах Гетьманської держави як ідеологічний маркер російської експансії у 1710–1720-х рр. *Сіверянський літопис.* 2022. № 2. С. 66–75. DOI: 10.5281/zenodo.7012406.

Цитування за стандартом APA

Filipova, H. Kult Oleksandra Nevskoho na terenakh Hetmanskoj derzhavy yak ideolohichniy marker rosijskoi ekspansii u 1710–1720-kh rr. [Cult of Alexander Nevsky on the Hetman State territory as an ideological marker of the Russian expansion in 1710–1720s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle,* 2022, 2, P. 66–75. DOI: 10.5281/zenodo.7012406.

